

ਐਮ.ਏ. (ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ) ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਸਮੇਸਟਰ ਪਹਿਲਾ) ਪਰਚਾ ਦੂਜਾ
ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ

ਭਾਗ ਓ

ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

(ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ)

ਪਾਠ ਨੰਬਰ :

- 1.1 : ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਸੰਕਲਪ, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੇਣ, ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਪਛਾਣ
- 1.2 : ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ : ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ, ਵਿਅਕਤੀ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ
- 1.3 : ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ : ਪਿਆਜੇ ਤੇ ਬਰੂਨਰ ਦੇ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ;
- 1.4 : ਸਿੱਖਣਾ : ਸਕੰਲਪ, ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ : ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਉਪਰੈਂਟ ਅਨੁਕੂਲਣ ਸਿਧਾਂਤ, ਬੰਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਗੈਗਨੇ ਦੀ ਤਰਤੀਬ

ਨੋਟ : ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ www.dccpbi.com ਤੋਂ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ।

**ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ, ਸਰੂਪ, ਖੇਤਰ ਅਤੇ
ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੇਣ**

ਬਣਤਰ :

- 1.1.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.1.2 ਉਦੇਸ਼
- 1.1.3 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ
 - 1.1.3.1 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ
 - 1.1.3.2 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 1.1.4 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ
- 1.1.5 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ
- 1.1.6 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਣ
- 1.1.7 ਸਾਰਾਂਸ਼
- 1.1.8 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.1.9 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ
- 1.1.10 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ

1.1.1 ਭੂਮਿਕਾ :

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਭਾਵ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

1.1.2 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ :

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
3. ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

1.1.3 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ :

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਖੋਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਰਥਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ?

ਸਿੱਖਿਆ ਕੀ ਹੈ :- ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਐਜੂਕੇਟਮ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਧਿਆਪਨ ਜਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੋਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸ਼ਹਿਰੀਪੁਣੇ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੂਝ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਏਕੀਕਰਣ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ।

ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਪੈਸਟਾਲੋਜ਼ੀ (Pestalozzi) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਣ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ :- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਈਕੋਲੋਜੀ (Psychology) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਸਾਈਕੀ (Psyche) ਅਤੇ ਲੋਗਸ (logos) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਇਕੀ ਦਾ ਅਰਥ ਆਤਮਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਲੋਕਸ ਦਾ ਅਰਥ ਅਧਿਐਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅੱਜ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :-

ਸਕਿਨਰ (Skinner) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। "

ਕੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋ (Crow and Crow) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬੁਢੇਪੇ ਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੂਡ (Judd) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਆਕਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਤੀਰਕ ਢਾਂਚੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲੇ ਜਾ ਸਕਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏ ਜਾਣ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਵਧਾ ਸਕਣ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ।
2. ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਹਦਾਇਤ ਦੇਣੀ
3. ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ, ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਇਛੁੱਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਰਨ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ।

1. ਇਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ (ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ) Process (behaviour changes)
2. ਕਸੋਟੀ (ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਦਿਸ਼ਾ) criterion (specified desirable direction)

ਮੰਨ ਲਵੋ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨਚਾਹੇ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਜੋਲ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰੇ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਵੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਢਾਂਚੇ (Procedures) ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਵੀ ਤਾਲੁਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਬਲਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾਲ ਤਾਲੁਕ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵੰਸ਼ਾਨੁਗਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਉਸਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਉਸਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਢਾਂਚੇ (procedures) ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ

ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੈਲੀ (Kelley) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

- (ੳ) ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ।
- (ਅ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ।
- (ੲ) ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
- (ਸ) ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ,
- (ਹ) ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ
- (ਕ) ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ।
- (ਖ) ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨੀ,
- (ਗ) ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਗਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਨੀ।

ਡਿਊਇਸ (Dewey) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਰਾਹੀਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਕੂਲ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੱਪਕਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਬਲੇਅਰ (Blair) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। "ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਿਆਪਕ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਸ਼ਖੀਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖਾਸ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰਕ ਉਪਾਅ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਸੰਪੰਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

1.1.3.1 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ (Brief History of Educational Psychology):

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪਲੈਟੋ (Plato) ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਲੈਟੋ ਅਤੇ ਅਰਿਸਟੋਟਲ (Aristotle) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਅਰਿਸਟੋਟਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਫੈਕਲਟੀ ਸਿਧਾਂਤ (Faculty Theory) ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੇ 2000 ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛਾਇਆ ਰਿਹਾ।

ਰੂਸੋ (Rousseau) ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Individual Freedom) ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ (Self Expression) ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ Emile ਵਿੱਚ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਉਂਤ ਜਾਂ ਤਰਤੀਬ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ (Pestalozzi) ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਹੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰਬਰਟ (Herbart) ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 5 ਪੜਾਅ ਦੱਸੇ ਹਨ: -

- ਪੂਰਵ ਵਿਵਸਥਾ
- ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ
- ਤੁਲਨਾ
- ਸਬੰਧ
- ਯੋਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਡਾਰਵਿਨ (1859) ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਸ਼ੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜੱਦੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਹਤਵਪੂਰਣ ਖੋਜਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਹਾਲਟਨ (1900) ਨੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਉਸਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਸਟੇਨਲੇ ਹਾਲ (Stanely Hall) ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਨੋਵਿਕਾਸੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ।

ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਜ਼ (Willam James) ਨੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਡਿਊਈ (Dewey) ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਜੁਗਤੀ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾ ਢੰਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕਟਲ (Cattle) ਨੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਮਾਪ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕੀਤੀ। ਵਾਟਸਨ (Watson) ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣ ਗਏ।

20ਵੀਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਨੌਡ (Canod) ਨੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਵਾਟਸਨ (Watson) ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲ ਭਲਾਈਆਂ ਵਾਲੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਕੀਤੀ ਪੈਵਲਵ (Pavlov) ਨੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ (Conditioned Responses) ਤੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਵਰਦਈਮਰ (Werthilemer) ਕੋਫਕਾ (Kofka) ਅਤੇ ਕੋਹਲਰ (Kohler) ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੇਸਟਾਲਟ (Gestalt) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਸਿਆ। ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ (Sigmund Freud) ਨੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Psycho-analysis) ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਐਡਲਰ (Adler) ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਆਵੇਗਾਂ ਜਾਂ ਤਾਕਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੰਗ (Jung) ਨੇ ਜੀਵ ਦੀ ਚਾਹ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ।

1.1.3.2 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Educational Psychology) **ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ :**

- (ੳ) ਸਿੱਖਿਆ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦੇਣੀ।
- (ਅ) ਸਿੱਖਿਆ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਰਿੱਪਕਤਾ ਤੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਧੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦੇਣੀ।

- (ੲ) ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਧੇ ਦੀਆਂ ਮਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ।
- (ਸ) ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ।
- (ਰ) ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇਣਾ।

ਫੋਟੋ ਉੱਤਰ ਵਾਠੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸੋ।

1.1.4 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਫੋਟੋ (Need of Educational Psychology) :

1. ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ :- ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਜਿਸਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਬਜਾਏ ਕਿ ਉਸਦੇ ਜਿਸਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ।

2. ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ :- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ। ਜੇ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਗਾ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਚ ਸਮਝ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਸਾਧਾਰਣ ਥੋਕੜਾ :- ਅੱਜ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਲਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੀ ਚੰਗੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਵ-ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

4. ਰੋਲ ਪ੍ਰਤੱਖਣ :- ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦਾ ਰੋਲ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਦਾ ਰੋਲ, ਨਿਯਮ ਪਾਲਕ ਦਾ ਰੋਲ, ਯੁਵਕ ਸਮੂਹ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਦਾ ਰੋਲ, ਜਨਤਾ ਲਈ ਟੀਕਾਕਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ, ਵਿੱਚ ਕਲਾਕਾਰ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਰੋਲ ਪੂਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੰਦਰ ਵਿਰੋਧੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੋਲਾਂ ਨੂੰ ਏਕੀਕ੍ਰਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੋਲ ਪਛਾਣਨ ਏਕੀਕ੍ਰਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਮਿਲੇਗੀ।

5. ਸਵੈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਵੈ ਸਮਝ:- ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ, ਸਵੈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸਮਝ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਤੌਰ

ਤੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਣਗੇ। ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

1.1.5 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ (Scope of Educational Psychology) :

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਰਧਾਰਣਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਹਾਰਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹਨਾਂ ਚਰਾਂ (variables) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਅੱਛੀ ਪੂਰਣ ਸੂਚਨਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਵਿਗਿਆਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ (1) ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਹਨ। (2) ਆਪਣੇ ਤੱਥ ਹਨ। (3) ਕੰਮ ਕਰਨ ਯੋਗ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ, ਖੋਜ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੀ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਦਹਾਈ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਦੋਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋੜਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਵ ਵਿਸ਼ਿਯਨਕ ਚਿਕਿਤਸਕੀ ਅਤੇ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਾਧੇ, ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਤੀਰਾ, ਬੁੱਧੀ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਚਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਰੋਗਤਾ ਅਤੇ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਸੰਵੇਗ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਵਾਦ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜਾਤੀ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਉਹ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬੌਧਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਚੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਭਾਗ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਨੌਲ ਅਤੇ ਨੌਲ (Noll & Noll) ਨੇ ਇਸਦੇ 5 ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ :-

1. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ
 - (ੳ) ਜੱਦ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ
 - (ਅ) ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ
 - (ੲ) ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ

- (ਸ) ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਬਿਰਤੀ ਸਿਧਾਂਤ
 - (ਹ) ਬੁੱਧੀ ਰੁਝਾਨ, ਰੁੱਚੀਆਂ
 - (ਕ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ
2. ਸਿੱਖਣਾ
- (ੳ) ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ
 - (ਅ) ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ
 - (ੲ) ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਢੰਗ
 - (ਸ) ਕੁਸ਼ਲਤਾ_ਸਿੱਖਣਾ
 - (ਹ) ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਤਰਕ ਕਰਨਾ
 - (ਕ) ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਰਚਨਾ
 - (ਖ) ਸਕੂਲ ਦੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ
 - (ਗ) ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਅੰਤਰਣ
3. ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ
- (ੳ) ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਸਮਾਯੋਜਨ
 - (ਅ) ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਰੋਗਤਾ
 - (ੲ) ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ
 - (ਸ) ਅਸਾਧਾਰਣ ਬੱਚੇ
 - (ਹ) ਆਚਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
 - (ਕ) ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ।
4. ਮਾਪ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ
- (ੳ) ਮਾਪਣ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਿਯਮ
 - (ਅ) ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਮਾਪ
 - (ੲ) ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮਾਪ
 - (ਸ) ਸਮਾਯੋਜਨ ਦਾ ਮਾਪ
 - (ਹ) ਮੁਲਾਂਕਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਪ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ
5. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ
- (ੳ) ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ
 - (ਅ) ਸੰਖਿਆਕੀ ਤਕਨੀਕਾਂ

- (ੲ) ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ
- (ੲ) ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (ੳ) ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ
- (ਅ) ਖੋਜ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ
- (ੲ) ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ
- (ਸ) ਮਸ਼ਵਰਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ
- (ਹ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ
- (ਕ) ਪਰੀਖਣ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਪਣ ਵਾਲੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ
- (ਸ) ਐਚ. ਸੀ. ਲਿੰਡਗਰੈਨ (H.C. Lindgren) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਹ ਖੇਤਰ ਸੁਝਾਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- (ੳ) ਸਿੱਖਣਾ
- (ਅ) ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ
- (ੲ) ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਗੈਰੀਸਨ (Garrison) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

- (i) ਬੱਚਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
- ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
- ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ
- ਸਮਾਜੀਕਰਣ
- (ii) ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ
- ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ
- ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ
- ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ
- ਆਚਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
- (iii) ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਧੇ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬੱਚੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
- ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ

- (iv) ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣੀ
- ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ
- ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
- ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ

(ਕ) ਕੋਲਸਨਿਕ (Kolesnik) ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਖੇਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

- (ੳ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ
- (ਅ) ਪ੍ਰੇਰਣਾ
- (ੲ) ਹਦਾਇਤ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ
- (ਸ) ਮੁਲਾਂਕਣ
- (ਹ) ਜਮਾਤ ਵਿਚਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧ
- (ਕ) ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ
- (ਖ) ਆਚਰਣ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰੱਪਕਤਾ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਬਦਲਾਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ।

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋੜ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮਾਪਣ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਕਾਸ, ਅਪਸਮਾਯੋਜਨ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਛੋਟੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਐਚ.ਸੀ. ਲਿੰਡਗਰੈਨ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਤੱਤ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

1.1.6 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੇਣ : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸਾਇੰਸ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸੋਧ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਲੇਅਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਾਧੇ, ਵਿਕਾਸ, ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ

ਸਮਾਜੋਜਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਸਹੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇੱਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਰੀਰਕ, ਭਾਵਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜਾਨਣਾ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਉਸਬੈਲ (1968) ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝੋ, ਇਹ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਕੁਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉ। ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਬੱਚੇ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਿਆਪਨ, ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹੇ ਬਲਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਵੇ ਅਤੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1.1.7 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary) : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੋ ਇਹ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਆਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵੀ ਸਕਤੀਆਂ ਉਸਦੇ ਵਾਧੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ 400 ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਅਫਲਾਤੂਨ (Plato) ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ (Aristotle) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਹਾਵੀ ਸਨ। ਰੂਸੋ (Rousseau) ਅਤੇ ਪੈਸਟਾਲੋਜ਼ੀ (Pestalozzi) ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ (Self-expression) ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰਬਰਟ (Herbert) ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧ 5 ਕਦਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਸਟੈਨਲੇ ਹਾਲ (Stanley Hill) ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਧੇ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣੀ ਕਰਵਾਈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਡਿਊਈ (Dewey) ਅਤੇ ਵਿਲਿਅਮ ਜੇਮਜ਼ (William James) ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਕੈਟਲ (Cattle) ਅਤੇ ਬਿਨੈ (Binnet) ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਜਾਂ ਟੈਸਟ ਦੇ ਮਾਪਣ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹਨ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦੇ ਗੈਸਟਾਲਟ ਸਕੂਲ ਵਾਟਸਨ ਵਰਵਾਈਮਰ (Werthiemer) ਕੋਫਕਾ (Kofka) ਕੋਹਲਰ (Kohler) ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋਏ।

ਗਿਲਫਰਡ (Guilford) ਅਤੇ ਟਰਮਨ (Terman) ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ (Creativity) ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਪ (Dimensions) ਜੋੜ ਕੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦਾ ਅਸਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅਲਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ।

ਨੋਲ (Noll) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਣ, ਮਾਪਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੋਜ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੈਰੀਸਨ (Garrison) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ, ਬੱਚਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹਨ।

1.1.8 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਮੋਹਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਕਥਨ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।

1.1.9 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵੈੱਬ ਸੋਮੇ :

1. Chauhan S.S.: Advanced Educational Psychology
2. Blair, G. M. : Psychology Interpretations of Teachings
3. Skinner, E. Charles: Educational Psychology
4. Applicability of Psychology with Particular references to school Room learning Journal of Educational Research , 1945
5. ਡਾ. ਆਗਿਆਜੀਤ ਸਿੰਘ:— ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ
6. ਸਿੰਘ ਕੰਵਰਜੀਤ, ਜਸਰਾਜ ਕੌਰ: ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਜੈਨ ਬੁਦਰਜ 1995

ਵੈੱਬ ਸੋਮੇ :

1. en.wikipedia.org
2. www.wiziq.com

1.1.10 ਸਵੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ :

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ.....ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆ.....ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।
3. ਹਰਬਰਟ ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ.....ਪੜਾਅ ਦੱਸੇ ਹਨ।
4. ਰੂਸੋ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ,.....ਅਤੇ.....ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ।
5. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ.....ਅਤੇ.....ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ : (1) ਵਿਵਹਾਰ, (2) ਵਿਵਹਾਰ (3) ਪੰਜ (4) ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਤਜਰਬੇ (5) ਸਮਝਣ, ਨਿਯੰਤਰਣ, ਪੂਰਵ ਸੂਚਿਤ।

**ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ : ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ,
ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ**

ਬਣਤਰ :

- 1.2.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.2.2 ਉਦੇਸ਼
- 1.2.3 ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ
 - 1.2.3.1 ਕਲੀਨੀਕਲ ਕੇਸ-ਇਤਿਹਾਸ
 - 1.2.3.2 ਵਿਕਾਸਮਈ ਕੇਸ ਇਤਿਹਾਸ
 - 1.2.3.3 ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ
 - 1.2.3.4 ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ
- 1.2.4 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ
 - 1.2.4.1 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਗੁਣ
 - 1.2.4.2 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ
- 1.2.5 ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ
 - 1.2.5.1 ਕਿਸਮਾਂ
 - 1.2.5.2 ਅਵਲੋਕਨ ਦੇ ਪੜਾਓ
 - 1.2.5.3 ਅਵਲੋਕਨ ਦੇ ਫਾਇਦੇ
 - 1.2.5.4 ਅਵਲੋਕਨ ਦੀਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ
- 1.2.6 ਸਾਰਾਂਸ਼
- 1.2.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.2.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ
- 1.2.9 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ

1.21 ਫੁਮਿਕਾ :

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵਿਦਿਅਕ ਆਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਾਊਂ ਭਾਂਪ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਜਾਣ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੁਝ ਕੁ ਉਚੇਰੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇੱਕਤਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਅਮਲ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ, ਕ੍ਰਮਿਕਤਾ, ਨੂੰ ਅਤੇ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਨਿਯਮਤਤਾ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਲੋਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅੰਦਰ ਝਾਤ (Introspection) ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਢੰਗ (Anecdotal method) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਢੰਗ ਨਕਾਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਢੰਗ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਯਕੀਨ ਪ੍ਰੇਖਣ (Observation) ਅਤੇ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ (Inquiry) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਹਰੇਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਗੁਣ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਔਗੁਣ ਵੀ। ਕਿਹੜੀ ਵਿਧੀ ਕੌਂ ਵਰਤਣੀ ਹੈ, ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਅੰਦਰ ਦੀ ਝਾਤ (Introspection)
2. ਪ੍ਰੇਖਣ ਵਿਧੀ (Observation)
3. ਵਿਭੇਦਕ ਜਾਂ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਧੀ (Differential or Survey Method)
4. ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ (Case History Method)
5. ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Psycho-analysis)
6. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Experimental Method)

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

- (ੳ) ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ
- (ਅ) ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ
- (ੲ) ਵਿਭੇਦਕ ਵਿਧੀ

1.2.2 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ :

1. ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਭੇਦਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਗੇ।
2. ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
3. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਗੇ।
4. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਭੇਦਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣਗੇ।

1.2.3 ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ (Case History Method) :

ਕੇਸ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ **ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ** ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕਲੀਨੀਕਲ ਵਿਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲੀਨੀਕਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਲਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਰਮੇਸ਼ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਹ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਉਹ ਬਾਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।" "ਗੀਤਾ ਕਪੜੇ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਆਮ ਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਸ਼ੋਖ ਰੰਗ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੇਕਅਪ ਕਰਦੀ ਹੈ।" ਇਹ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੋ ਸਮੱਸਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੇਸ-ਹਿਸਟਰੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਇੱਕਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕਠੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇਲਾਜ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਿਛੜੇਪਨ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਡਰ, ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਵੇਸ਼ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਝਾਤ ਮਾਰਨਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਸਮਾਯੋਜਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੱਭਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਪਿਛੋਕੜ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨਾਲ ਜਾਣਨਾ ਹੈ।

ਰੁਥ ਸਟਰੈਂਗ (Ruth Strang) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ: ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਧਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮੱਗਰੀ ਇੱਕਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਅਭਿਰੁੱਚੀ ਟੈਸਟ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਟੈਸਟ ਅਤੇ ਰੁੱਚੀ ਸੂਚੀਆ ਆਦਿ।
2. ਸਵੈ-ਰਿਪੋਰਟ

3. ਮਾਧੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾ ਦੁਆਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ
4. ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ
5. ਚੈਕ ਲਿਸਟਾਂ
6. ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰੋਖਣ
7. ਸੰਚਿਤ ਰਿਕਾਰਡ
8. ਘਟਨਾ ਰਿਕਾਰਡ

ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇੱਕਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਨਮ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਅ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ, ਹਾਰਾਂ, ਜਿੱਤਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2.3.1 ਕਲੀਨੀਕਲ ਕੇਸ-ਇਤਿਹਾਸ (Clinical case-history) :

ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਆਉਣ ਜਾਂ ਉਹ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਅਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵੇਰਵਾ ਇੱਕਠਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੁਣੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇੱਕਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਾਪਿਆ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਦੋਸਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕਤ੍ਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਵੇਰਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

1. ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਵੇਰਵਾ (Preliminary Information) :

ਨਾਂ, ਲਿੰਗ, ਮਾਪਿਆ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਆਮਦਨ, ਪਰਿਵਾਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਆਦਿ।

2. ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ (Past history) :

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਮਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਸਿਹਤ, ਪ੍ਰਸੂਤਾ ਤੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਸਮਾਜਿਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਚੋਟਾਂ, ਦਿਮਾਗੀ ਸੱਟ ਬੱਚੇ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਤੇ ਹਾਰਾਂ ਆਦਿ।

3. ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ (Present conditions) :

ਸਰੀਰਕ, ਡਾਕਟਰੀ ਮੁਆਇਨੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਅਲਰਜੀਆ, (Allergies) ਕੱਦ ਭਾਰ ਆਦਿ।

4. ਮਾਠਸਿਕ (Mental status) :

ਬੁੱਧੀ, ਫਲ ਅਭਿਰੁੱਚਿਆ ਪਸੰਦਾ, ਨਾਪਸੰਦਾ ਆਦਿ

5. ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ (Personality) :

6. ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ-ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਾਈ ਯਤੀਵਿਧੀਆਂ

ਚਿੰਤਾ ਡਰ, ਸੁਭਾਅ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਾਠਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ (Allport) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ

ਸਫਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਐਨ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ	ਵ੍ਰਤਕਾਲ	ਡਵਿੱਖਕਾਲ
1. ਸਮੱਸਿਆ	ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ	ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਯੋਜਨਾ
2. ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰ	ਸਿੱਖਿਆਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ	ਆਖਰੀ ਪੱਧਰ ਬਾਰੇ ਪੇਸ਼ਨਿਗੋਈ
3. ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ	ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ	ਬੌਧਿਕ ਪੇਸ਼ਨਿਗੋਈਆਂ
4. ਸਿਹਤ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ	ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ	ਸਿਹਤ ਬਾਰੇ ਪੇਸ਼ਨਿਗੋਈ ਇਤਿਹਾਸ
5. ਪਰਪੱਕਤਾ ਪੱਧਰ	ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ
6. ਵਿਅਕਤੀਤਵ	ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ
7. ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ	ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ
8. ਕਿੱਤਾ	ਕਿੱਤੇ ਸਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸ	ਕਿੱਤੇ ਸਬੰਧੀ ਯੋਜਨਾ
9. ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ	ਪਰਿਵਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ	

1.2.3.2 ਵਿਕਾਸਮਈ ਕੇਸ ਇਤਿਹਾਸ (Developmental Case history) :

ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੳ) ਭੰਬਾਤਮਕ (Longitudinal)

ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖਾਸ ਉਮਰ ਤਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਿਰੰਤਰ 24 ਘੰਟੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਖੋਜਾਰਥੀ ਵਾਸਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾ ਰਹਿਣ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਖਿਤਿਜਾਤਮਕ (Horizontal)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਲੈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕੇਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਖਾਸ ਪੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਹੁੱਚੀਆਂ, ਖੇਡ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਹਨ।

1.2.3.3 ਵਿਅਕਤੀ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ :

1. ਇਹ ਅਪਸਮਾਯੋਜਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਇਲਾਜ ਦੱਸਦੀ ਹੈ।
2. ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਬੰਦੇ ਜਾਂ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਹੈ।
3. ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਪਹਾਰੀ ਬੱਚਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਪਸਮਾਯੋਜਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤਕਨੀਕ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.2.3.4 ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਸੀਆਂ :

1. ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਨਿਸ਼ਠ ਤਕਨੀਕ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਵਤੀਰੇ, ਸੋਚ, ਕੀਮਤ, ਪਸੰਦਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਸਮਾ ਬਹੁਤ ਲਗਦਾ ਹੈ।
3. ਕਈ ਵਾਰ ਕੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਾਪੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਗਲਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਕੇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਮਾਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
5. ਜਦੋਂ ਡੈਟਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਟੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘਿਆਈ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮੱਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਤਿਤਵ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ, ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਲਾਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਹੈ।

ਛੋਟੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਿਕਾਰਡ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

1.2.4 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Experimental Method) :

ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਵਾਇਆ ਹੈ। ਜਾਨ ਸਟੂਅਰਟ ਮਿਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ : ਜੇ ਦੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੋਈ ਇਕ ਤੱਤ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਦੂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਫਰਕ ਆਵੇਗਾ ਉਹ ਇਸ ਜੋੜੇ ਗਏ ਤੱਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।

ਜਾਂ

ਜੇ ਦੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਇਕ ਸਾਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੋਈ ਇਕ ਤੱਤ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਦੂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਰਕ ਦੋਵੇਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੱਢੇ ਗਏ ਤੱਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕ ਇੱਕਲੇ ਚਰ (Variable) ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਦੀ ਨੀਹ ਰੱਖੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰਲੀ ਦੇਖਣੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਦੇਖਣੀ ਸਾਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਕ੍ਰਮਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੀਖਣ ਨਿਯੰਤਰਤ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਸੂਲ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਉਹ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਤੱਤ ਉਹ ਜੋ ਤਜਰਬਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਚੀਜ਼ ਉਹ ਕਾਰਕ ਜਾਂ ਚਰ (variable) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਕੰਟਰੋਲ (control) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਹੋਰਨਾਂ ਚਰਾਂ ਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ (independent variable) ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਫਰਕ ਦੀ ਵਿਧੀ (method of difference) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੀਜ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੰਨ ਲਵੋ ਅਸੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨਾਮ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਜਮਾਤ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਜਿਵੇਂ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ 40 ਬੱਚੇ) ਇਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਯੀ ਵੀ (Subject) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 5 ਮਿੰਟਾ ਬਾਅਦ ਨਜ਼ਮ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਨੰਬਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੰਨ ਲਵੋ ਔਸਤ ਨੰਬਰ 3/10 ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨੰਬਰਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਇਨਾਮ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਨਾਮ ਦਾ ਅਸਰ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇਕਾਰਕਾ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਤਜਰਬਾਤੀ ਵੰਗ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਨਿਰੀਖਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਖਣ (observation under controlled conditions) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਤਜਰਬਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਜਰਬਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਦੀ ਹੈ ਖਾਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਡਰ ਜਾਂ ਭੁੱਖ ਆਦਿ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਤ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪਦੀਪਕਾਂ ਤਾ ਉਤੇਜਕਾਂ (stimulus) ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (response) ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਪੈਵਲੋਵ ਨੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਜਰਬਾ ਹੇਠ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 15-20 ਵਾਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਗਿਆ। ਪੈਵਲੋਵ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਰੋਟੀ ਵੇਖੇ ਘੰਟੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਰਥਾਤ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ (response) ਘੰਟੀ ਨਾਲ ਬੰਨੀ ਗਈ।

ਕੋਫਕਾ ਅਤੇ ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਵਨਮਾਨਸਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਇਕ ਵਨਮਾਨਸ (Chimpanze) ਨੂੰ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਸੀ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਖਾਲੀ ਖੋਖੇ ਵੀ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਕਮਰੇ ਦੀ ਛੱਤ ਨਾਲ ਰੱਸੀ ਬੰਨੀ ਕੇ ਕੋਲੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤੇ। ਵਨਮਾਨਸ ਕੋਲੇ ਖਾਣ ਦਾ ਬਣਾ ਸ਼ੋਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਟੱਪਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਕੋਲਿਆਂ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਮ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪੋਟੀ ਉੱਤੇ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਰੱਖਕੇ ਉਹ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਕੋਲੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਅੰਤਰਗਾਹਟਰੀ (insight learning) ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਜਰਬੇ ਥਾਰਨਡਾਇਕ ਨੇ ਚੂਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਕਿੰਨਰ ਨੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ।

ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਵਿਧੀ (single group method)
2. ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਗਰੁੱਪ ਵਿਧੀ (Parallel Group method)
3. ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਵਿਧੀ (Rotation Group Method)

ਪਹਿਲੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਤਜਰਬਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਗਰੁੱਪ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਚਰਾਂ ਨੂੰ ਕਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਨੂੰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਇਕ ਜਿਹੇ ਸਮੂਹ ਬਣਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਗਰੁੱਪ ਸਮੂਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਗਰੁੱਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਤੱਜਰਬੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਪਤੀਆਂ ਮਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਉੱਤੇ ਇਕ ਖਾਸ ਚਰ (variable) ਜਿਵੇਂ ਇਨਾਮ, ਸੰਗੀਤ, ਡਰ ਆਦਿ ਦਾ ਅਸਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਫਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੋਨਾਂ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਹਰ ਫੇਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੋਨਾਂ ਫਰਕ ਨੂੰ ਇਕੋ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2.4.1 ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਦੇ ਕੁਝ :

ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਹਰ ਮੁੱਖੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਸ਼ਠਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਰਨਾਂ ਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰਨਾਂ ਅਤੇ ਕਸੇਟੀ ਚਰਨਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਪ ਤੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਯੰਤਰਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਨਾ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.2.4.2 ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ :

ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਖਾਸੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੋ ਫੀਸਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਬਹੁਤੇ ਕਰਕੇ ਚੂਹੀਆਂ, ਕਬੂਤਰਾਂ ਬਾਦਰਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਕੀਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਚਰ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕੰਟਰੋਲ ਕਦੇ ਵੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਚਰਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਘਟਾ ਵਧਾ ਕੇ ਨਿਯੰਤਰਤ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਧੀ ਹੈ।

1.2.5 ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ

ਲਗਭਗ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਮੂਲ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਢੰਗ ਅਵਲੋਕਣ ਹੈ। ਅਵਲੋਕਣ ਦਾ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੇਖਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ 'ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨਾ' ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵੰਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਤਾਂ ਕਰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅੰਤਰਲੁਪਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸਮਈ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਲੁਕਵੇਂ ਵਿਹਾਰ ਜੀਵੰਤ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੈ। ਲੁਕਵੇਂ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵੰਤ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਵਿਚਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਰਾਗ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਯਮਬੱਧ ਅਵਲੋਕਣ ਦੀ ਇਕ ਢੰਗ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਮਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

1.2.5.1 ਅਵਲੋਕਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Observation Method)

- 1) ਕੁਦਰਤੀ/ਕਾਬੂ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਬਨਾਵਟੀ/ਕਾਬੂ ਰਹਿਤ ਅਵਲੋਕਣ
- 2) ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧਾ ਅਵਲੋਕਣ
- 3) ਸਮਾਂ ਆਧਾਰਤ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਮੁਕਤ ਅਵਲੋਕਣ
- 4) ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਭਾਗੀਰਹਿਤ ਅਵਲੋਕਣ

1) ਕੁਦਰਤੀ/ਕਾਬੂ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਬਨਾਵਟੀ/ਕਾਬੂ ਰਹਿਤ ਅਵਲੋਕਣ : ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਜਾਂ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ੇ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕਿਸੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਵਲੋਕਣ ਨੂੰ ਬਨਾਵਟੀ ਅਵਲੋਕਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੁ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਬਨਾਵਟੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2) ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧਾ ਅਵਲੋਕਣ : ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਸਤਾਂ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਸਿੱਧਾ ਅਵਲੋਕਣ : ਜਦੋਂ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਪਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਅਵਲੋਕਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

3) ਸਮਾਂ ਆਧਾਰਤ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਮੁਕਤ ਅਵਲੋਕਣ : ਸਮਾਂ ਆਧਾਰਤ ਅਵਲੋਕਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਕਤ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਮੁਕਤ ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਚ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਦੇ ਕਦੇ ਆ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4) ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਭਾਗੀਰਹਿਤ ਅਵਲੋਕਣ : ਇਸ ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਚ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾਪਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੈਰਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਵਲੋਕਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਅਵਲੋਕਣ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਵਲੋਕਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਵਲੋਕਣ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਮਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਤੀਜੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1.2.5.2 ਅਵਲੋਕਣ ਦੇ ਪੜਾਉ :

- 1. ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨਾ :** ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਉ ਤਾਂ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੇਡਣ ਲਈ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- 2. ਅਵਲੋਕਣ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨਾ :** ਅਵਲੋਕਣ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਨੋਟ ਕਰਕੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਾਪਰਣ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਚੰਗਾ ਹੈ।
- 3. ਅਵਲੋਕਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ :** ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਅਵਲੋਕਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- 4. ਅਵਲੋਕਣ ਦਾ ਤੱਤਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣੀਕਰਨ ਕਰਨਾ :** ਇਸ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਪੜਾਉ ਅਵਲੋਕਣ ਦਾ ਤੱਤਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

1.2.5.3 ਅਵਲੋਕਣ ਦੇ ਫਾਇਦੇ

- 1. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ :** ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਹੈ।
- 2. ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ :** ਅੰਤਰਪ੍ਰੇਖਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- 3. ਸਸਤਾ :** ਇਹ ਸਸਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਜਾਂ ਮਹਿੰਗੇ ਸਾਜ਼ੋ ਸਮਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- 4. ਲਚਕੀਲੀ ਵਿਧੀ :** ਇਹ ਲਚਕੀਲੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 5. ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵਿਹਾਰ :** ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. **ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਭਕਾਰੀ** : ਇਸ ਵੰਗ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਮਾਤ ਕਮਰਾ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਕੜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਹੋਣਹਾਰ, ਜ਼ਹੀਨ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1.2.5.4 ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਤਰੱਟੀਆਂ

1. **ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਲੋਕਕਾਂ ਦੀ ਡੇਵ** : ਇਸ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਲੋਕਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਪਲਭਯ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੈਰ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਲੋਕਣਕਾਰ ਵਾਧੂ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. **ਵਿਸ਼ਾਨਿਸ਼ਟਤਾ** : ਕਈ ਵਾਰ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਾਨਿਸ਼ਟਤਾ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਵਲੋਕਕ ਸਖਤ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਨਰਮੀ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਬਨਾਵਟੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਖਤਰਾ** : ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਬਨਾਵਟ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
4. **ਲੰਮੀ ਉਡੀਕ** : ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਣ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਕ ਗੁੱਸੇ ਖੋਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਤਦ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਬੱਚਾ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਗੁੱਸੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. **ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਹਾਲਤ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ** : ਅਵਲੋਕਣ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਹਾਲਤ ਦੀ ਘੋਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
6. **ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ** : ਅਵਲੋਕਣ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।
7. **ਨਮੁਨਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਗਲਤੀ** : ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗਲਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਜਮਾਤ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੂਰੀ ਛੁੱਟੀ ਜਾਂ ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਆਰਾਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੀਰੀਅਡਾਂ ਜਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗਲਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕੀ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਵਲੋਕਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਕ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.2.6 ਸਾਰ : ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮੁੜ ਉਸ

ਦਾ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਸਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਢੰਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਢੰਗ ਤੇ

(ਅ) ਖਿਤਿਜਾਤਮਕ ਢੰਗ

ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਇਕ ਚਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਅਸਰ ਦੂਜੇ ਚਰਾਂ ਉਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖੋਜਕਰਤਾ ਕੁਝ ਚਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੇਠ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਚਰ ਵਿਚ ਰਦੋਬਦਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅਸਰ ਹੋਰਨਾ ਚਰਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਉਤੇਜਨਾ, ਹੁੰਗਾਰਾ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਦਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਕੁਝ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੰਟਰੋਲ ਗਰੁੱਪ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਗਰੁੱਪ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਲਾਭ ਬਾਕੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਖਆਰਥੀ ਦੇ ਖਾਸ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਢੁਕਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ।

ਵਿਭੇਦਕ ਵਿਧੀ ਨਿੱਜੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ: ਖੇਤਰੀ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਵਿਭੇਦਕ ਸਰਵੇਖਣ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਲਾਭ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਰਾਏ। ਅਪਸਮਾਯੋਜਨ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.2.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ? ਸਮੱਸਿਆਗ੍ਰਸਤ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿਉ।
4. ਵਿਭੇਦਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਖਾਮੀਆਂ ਸਮੇਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

1.2.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੈਮੇ :

1. ਚੋਹਾਨ, ਐਸ. ਐਸ. - ਐਡਵਾਂਸਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ
2. ਡੈਸ਼, ਐਮ. - ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ
3. ਕੱਕੜ, ਐਮ. ਬੀ. - ਐਡਵਾਂਸਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ
4. ਸਿੰਘ, ਆਗਿਆਜੀਤ - ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ
5. ਸ਼ਰਮਾ, ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ - ਉੱਚਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

ਵੈਬ ਸੋਮੇ :

1. www.springerlink.com
2. wiki.answers.com

1.2.9 ਸਰੀ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ :

ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਦੱਸੋ।

1. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ।
2. ਅੰਤਰਪ੍ਰੇਖਣ ਵਿਅਕਤੀਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀ ਹੈ।
3. ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ।
4. ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
5. ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਵਿਭੇਦਕ ਵਿਧੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉੱਤਰ : (1) ਸਹੀ (2) ਸਹੀ (3) ਗਲਤ (4) ਗਲਤ (5) ਗਲਤ (6) ਸਹੀ।

**ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ : ਪਿਆਜ਼ੇ ਅਤੇ ਬਰੂਨਰ ਦੇ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ,
ਹੇਵਿੰਗਰਟ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮ**

ਬਣਤਰ :

- 1.3.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.3.2 ਉਦੇਸ਼
- 1.3.3 ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ
 - 1.3.3.1 ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
- 1.3.4 ਜੀਨ ਪਿਆਜ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
 - 1.3.4.1 ਜੀਨ ਪਿਆਜ਼ੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ
 - 1.3.4.2 ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਨ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਣ
 - 1.3.4.3 ਅਨੁਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ
 - 1.3.4.4 ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਚਰਨ
 - 1.3.4.5 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ
 - 1.3.4.6 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਉਪਯੋਗਤਾ
 - 1.3.4.7 ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ
- 1.3.5 ਬਰੂਨਰ ਦਾ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
 - 1.3.5.1 ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ
 - 1.3.5.2 ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਢੰਗ
- 1.3.6 ਬਰੂਨਰ ਅਤੇ ਪਿਆਜ਼ੇ (ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ)
- 1.3.7 ਹੇਵਿੰਗਰਟ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮ
 - 1.3.7.1 ਵਿਕਾਸ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ
 - 1.3.7.2 ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕੰਮ
- 1.3.8 ਸਾਰਾਂਸ਼

1.3.9 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.3.10 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ

1.3.11 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ

1.3.1 **ਫੂਮਿਕਾ (Introduction) :**

ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਹੁਤ ਠਾਟਕੀ ਜਿਹੀ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੇਠ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਅ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਪੱਪਕਤਾ (Maturity) ਦੇ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਜਾਂ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

1. ਪਿਆਜੇ ਦਾ ਗਿਆਨਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Piaget's theory of cognitive development)
2. ਬਰੂਨਰ ਦਾ ਗਿਆਨਤਮਕ ਵਿਕਾਸ (Bruner's theory of cognitive development)
3. ਹੈਵਿੰਗ ਹਰਟ ਦੇ ਵਿਕਾਸਤਮਕ ਕਾਰਜ (Havighurst's development tasks)

1.3.2 **ਉਦੇਸ਼ :**

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ :

1. ਜੀਨ ਪਿਆਜੇ ਦੇ ਗਿਆਨਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਗੇ।
2. ਬਰੂਨਰ ਦੇ ਗਿਆਨਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
3. ਜੀਨ ਪਿਆਜੇ ਅਤੇ ਬਰੂਨਰ ਦੇ ਗਿਆਨਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੱਸਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ।
4. ਹੈਵਿੰਗਹਰਟ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

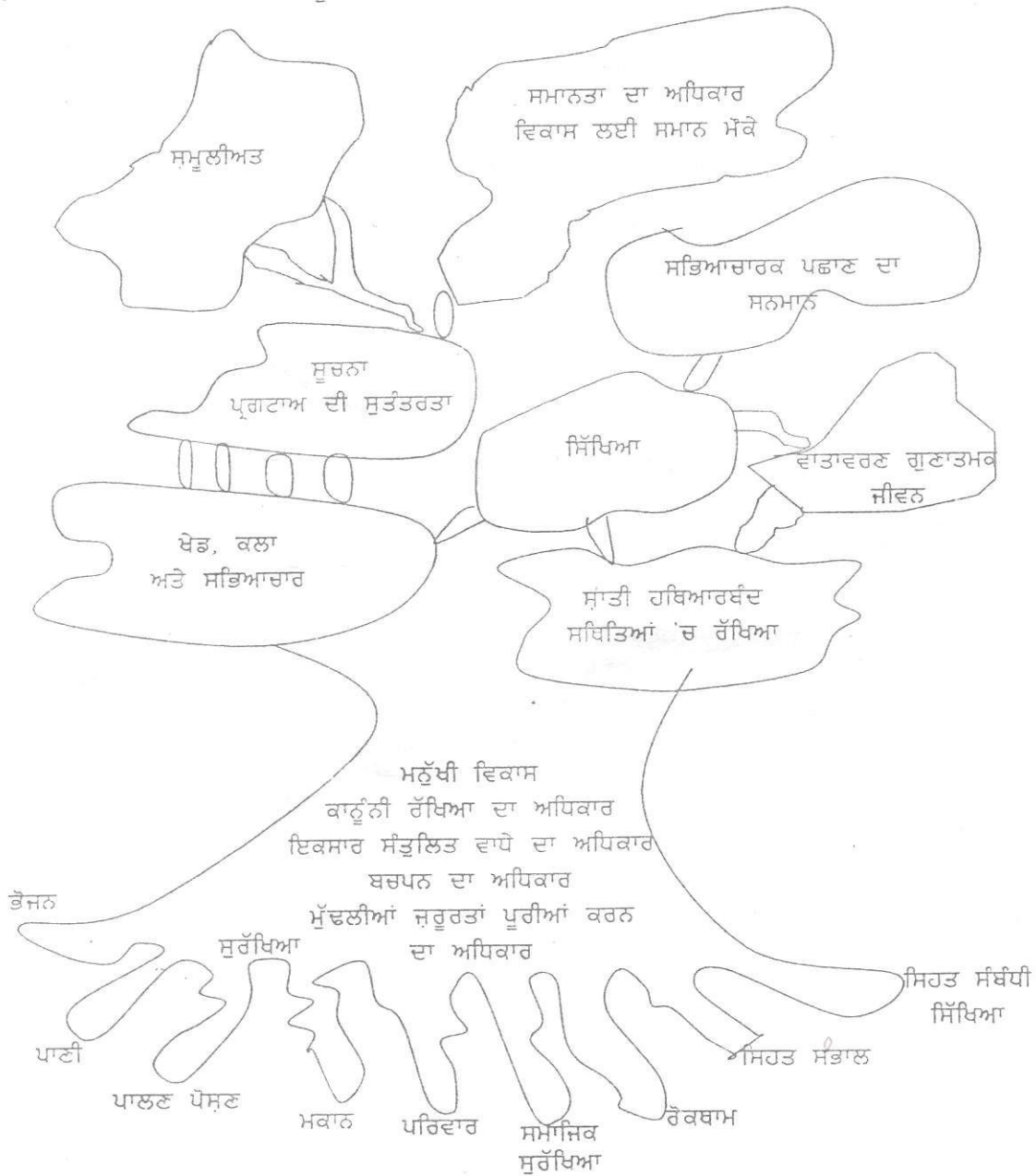
1.3.3 **ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ (Human Development) :**

ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕਹਿਰੇ ਨਿਸ਼ੇਸ਼ਿਤ ਸੈੱਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੈੱਲ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚਲੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਬੱਚੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਝ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਸ਼ਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਵਾਧੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਵਿਕਾਸ, ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਸੈੱਲਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਵਿਧੀ ਇਕ-ਇੱਕ ਸੈੱਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਬਦਲਾਅ

ਚਿੱਤਰ : 1 ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ : ਵਿਕਾਸ ਦਰਖਤ

ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਚਪਨ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੂਲਭੂਤ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਸਮਿਆਂ ਜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬਣੀਆਂ ਸਹੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ, ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਢੰਗ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਮਾਯੋਜਨ (Adjustment) ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਗਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਹਰ ਬੱਚਾ ਨਿਵੇਕਲਾ, ਨਿਆਰੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

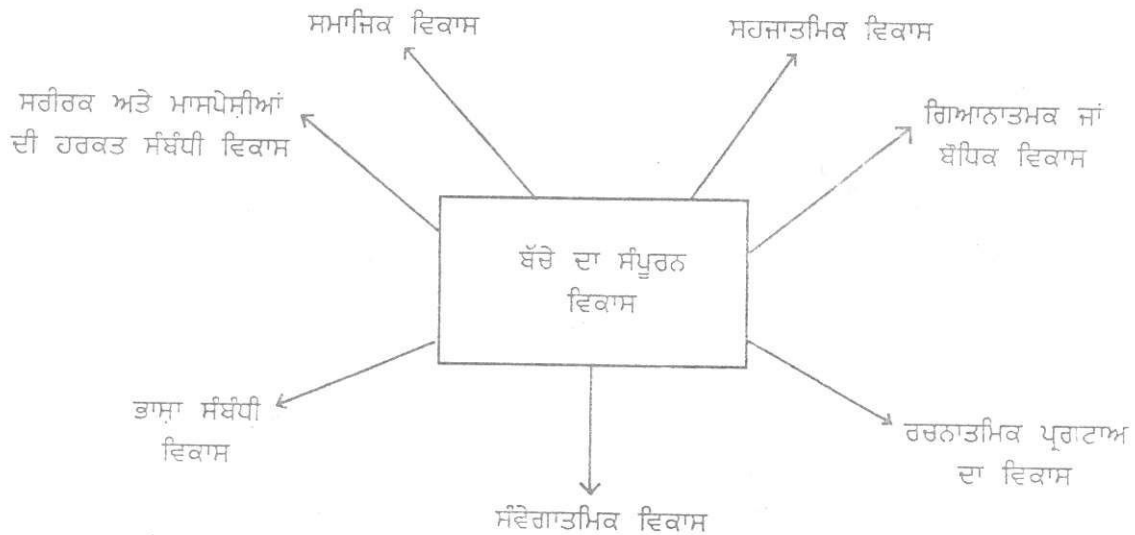
ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਗਠਨ ਯੂਨੀਸੈਫ (UNICEF-United Nations International children Fund) ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਪਰ ਮਾਪਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਦੁਜਲੀ (Secondary) ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਯੂਨੀਸੈਫ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ, ਇਟਲੀ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ 1990 ਈ. ਵਿਚ ਰੋਮ ਵਿਖੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਵਿਧੀ (ਵਾਧੇ) ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਕ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਇਕ 'ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਕਾਸ' ਦੀਆਂ ਸੱਚੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦਰਖਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ (ਸਿਹਤ, ਭੋਜਨ, ਪਾਣੀ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਤਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਪੂਰਕ (Complementary) ਅਧਿਕਾਰਾਂ (ਸੁਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਖੇਡਣ, ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1.3.3.1 ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

ਈ. ਬੀ. ਹਰਲਾਕ (1959) ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕ੍ਰਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰੋਪਕਤਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਭਾਵੀ ਨਮੂਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(Development means a progressive series of Changes that occur in an orderly predictable pattern as a result of maturation and experience" E.B. Hurlock)

ਜੇ. ਈ. ਐਂਡਰਸਨ (1950) ਅਨੁਸਾਰ, "ਕੇਵਲ ਕੱਚ 'ਚ ਇਕ ਇੰਚ ਦਾ ਵਾਧਾ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ 'ਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ। ਬਲਕਿ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰੰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਜਾਂ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।"

(Development does not consist merely of adding inches to one's height or improving one's ability. Instead development is a complex process of intergration many structure and fucntions. J.E. Anderson)

ਰਾਬਰਟ ਐਮ. ਲਾਈਬਰਟ, ਆਰ. ਡਬਲਿਊ ਪਉਲਸ ਅਤੇ ਜੀ. ਐੱਸ ਮਾਰਮਰ (1979) "ਵਿਕਾਸ ਦੋਨੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰੱਪਕਤਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ (i) ਵਿਧੀ (ii) ਸਮੱਰਥਾ (iii) ਪ੍ਰੱਪਕਤਾ (iv) ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।"

(Development refers to a process of change in growth and capability over-time, as function of both maturation and interaction with the environment." Robert M. Liebert, R.W. Poulus and G.S. Marmor)

ਹਾਰਲਡ ਸਟੀਵਨਸਨ (1968) ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇੰਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ, "ਵਿਕਾਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਵਰਤਾਉ 'ਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

(Development Psychology is concerned with the study of changes in behaviour throughout the life span, " Harold Stevenson).

ਸੰਖੇਪ 'ਚ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਕ੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਲੜੀ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਪੜਾਅ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰੇਕ ਬਦਲਾਉ ਪੂਰਵ ਬਦਲਾਉ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਵਿਕਾਸ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿ ਬਦਲਾਅ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਗਾਂਹ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।

1.3.4 ਜੀਨ ਪਿਆਜੇ ਦਾ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

(Jean Piaget's Theory of Cognitive Development)

ਮਾਠਸਿਕ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ

1.3.4.1 ਜੀਨ ਪਿਆਜੇ (1896-1980) ਠਾਠ ਜਾਣ ਪਛਾਣ : ਪਿਆਜੇ ਨੂੰ ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੋਢੀ ਖੋਜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ 22 ਕੁ ਸਾਲ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਿਆਜੇ ਨੇ ਜੁਆਲੋਜੀ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ 'ਚ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਵਲੋਕਨ, ਚੀਰ ਫਾੜ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੋਧ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਇਆ।

ਪਿਆਜੇ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ 'ਚ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣ ਲਗਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਪਰ ਉਸ ਨੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਚੇ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਕਸਰ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਮਾਠਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਨਣਾ, ਦਲੀਲ ਦੇਣਾ, ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ, ਸਮਝਣ ਕਰਨਾ, ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਸੋਚਣਾ ਆਦਿ ਚਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਮ ਜਾਂ ਜਗ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਗਣਿਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ, ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਇਹ ਸਭ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜੀਨ ਪਿਆਜੇ ਦੁਆਰਾ ਬੋਧ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਪਿਆਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਘਰ ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੱਚਾ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.3.4.2 ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਨ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਣ (Substitution and Integration) :

ਪਿਆਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਠਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੋ ਰਸਤੇ ਹਨ- ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਨ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਣ। ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਬੱਚਾ ਘੱਟ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚਾਰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਏਕੀਕਰਣ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰ

ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਘੱਟ ਪਕਿਆਈ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3.4.3 ਅਨੁਵੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ (Assimilation and Accomodation) :

ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਵਿਚਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ: ਅਨੁਵੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ। ਜਦ ਬੱਚਾ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਸਥਾਪਿਤ ਨਮੂਨੇ 'ਚ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵਰਤਾਉ 'ਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ **ਪਿਆਜ਼ੇ ਅਨੁਵੇਸ਼ਣ** ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੂਰਵ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਜਾਂ ਸਹੀ ਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਜ਼ੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ **ਸਮਾਯੋਜਨ ਤੋਂ ਭਾਵ** ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਜਾਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ 'ਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਇਹ ਗਿਆਨਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਨ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਣ, ਅਨੁਵੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਿਆਜ਼ੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਦੇ ਸਮਾਂਨਤਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਉਮਰ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ, ਵੱਖਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਹ ਪੜਾਅ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਸੰਬਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਹੁੱਕ ਹੁੱਕ ਕੇ ਦੋਨੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਹਰ ਆਗਾਮੀ ਵਿਕਾਸ, ਪੂਰਵਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਅਵਧੀ ਲਈ ਉਮਰ ਹੱਦ ਔਸਤਨ ਉਮਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮਾਂ ਅਵਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਰ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਆਜ਼ੇ ਆਪ ਇਹ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲੋਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਜਾਂ ਕ੍ਰਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

1.3.4.4 ਗਿਆਨਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਚਰਨ :

(Stages of cognitive Development)

ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਪਿਆਜ਼ੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਰਨਾਂ ਜਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. ਇੰਦਰੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਕਾਲ ਜਨਮ ਤੋਂ 2 ਸਾਲ ਤੱਕ (The Sensorimotor Period)
2. ਪੂਰਵ ਪਰਿਚਾਲਣ ਕਾਲ (2) ਸਾਲ ਤੱਕ (The pre-operation period)
3. ਮੂਰਤ ਪਰਿਚਾਲਣ ਕਾਲ 7 ਸਾਲ ਤੋਂ 12 ਸਾਲ ਤੱਕ (The Concrete- Operational period)
4. ਰਸਮੀ ਪਰਿਚਾਲਣ ਕਾਲ 12 ਸਾਲ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ (The formal-operational period)

1. ਇੰਦਰੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਕਾਲ :- ਇਸ ਚਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਵਧੀ ਜਨਮ ਤੋਂ 2 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਜਾਂ ਝਰਨਾਹਟ ਰਾਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਨ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ

ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਿਸੂ ਕਾਲ ਵਿਚਲੇ ਇੰਦਰੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਅਨੁਭਵ, ਭਵਿੱਖਤ ਜੀਵਨ 'ਚ ਉਸਦੇ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਥਿਰ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਬੱਚਾ ਕੁੱਝ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਹ ਪੜਾਅ ਇਕ ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਬੁਧੀਵਾਨ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਤੱਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਪੂਰਬ ਧਾਰਨਾ ਕਾਲ :- ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਚਰਨ ਦਾ ਕਾਲ ਅਵਧੀ 2 ਸਾਲ ਤੋਂ 6 ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਵੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਬੱਚਾ-ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਹੀ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਕਾਲ :- ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਂ ਅਵਧੀ 4 ਤੋਂ 8 ਸਾਲ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦਲੀਲ ਤਰਕਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਤਕ 'ਤੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਸਿਰਫ ਅਨੁਭਵਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਚਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਤੀਹੀਣ ਭਾਵ ਸਥਿਰ ਹਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੱਚਾ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਸਥਿਰ ਵਿਆਪੀਕਰਣ ਤੇ ਸਧਾਰਣੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਵਰਤਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਲੀਸਿਲੇਵਾਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

4. ਮੂਰਤ ਪਰਿਚਾਲਣ ਕਾਲ :- ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਹ ਚਰਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 6 ਤੋਂ 11 ਜਾਂ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਸਮਾਂ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸੰਯੋਜਨ ਤੋਂ ਤਰਕ ਪੂਰਨ ਪਰਿਚਾਲਣ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਮ੍ਹਾਂ, ਘਟਾਉ ਗੁਣਾ ਅਤੇ ਭਾਗ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੂਰਤ ਭਾਵ ਦਿਸਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਵਰਗਾਂ 'ਚ ਵੰਡ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਚਾਲਣ ਮੂਰਤ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾਂ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਚਾਲਣ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਨਵਾਂ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾਏ। ਪਿਆਜ਼ੇ ਨੇ ਪਰਿਚਾਲਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ, ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਉਪ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਂ ਅਨੇਕ ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।

5. ਰਸਮੀ ਪਰਿਚਾਲਣ ਕਾਲ :- ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਇਹ ਚਰਨ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇਰ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਤਰਤੀਬ ਬਾਰ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੂਰਤ ਪਰਿਚਾਲਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੂਰਤ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਦਲੀਲਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹਲ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ

ਆਧਾਰ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ (Trial and error) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨੌਜਵਾਨ ਬੱਚੇ ਇਸ ਚਰਨ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ, ਕਾਰਣਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾਂ ਪਰਖਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.3.4.5 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ :

1. ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Learning According to Piaget) :

ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਮਰੇ, ਅਮਲੀ ਕੰਮ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਅਵਕਾਸ਼ ਕਾਲ, ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗਣਿਤ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪੱਠਿਆ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਲਈ ਅਥੈਲੈਟਿਕਸ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ। ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ (Approach) ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Learner's Actions):

ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਸਕਿਆ ਛਾਣ ਬੀਣ ਦੀ ਨਿੱਗਰ ਭੂਮਿਕਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਬਹੁਤ ਸਕਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦਾ ਜਾਂ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਸਤੂ ਚੁੱਕੇ ਕੇ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮੇਂ ਚ ਅਕਸਰ ਹੀ ਸਕਿਆ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਜਾਂ ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Practice) :

ਬੱਚੇ ਦੁਆਰਾ ਕੰਮ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ 'ਚ ਫ਼ਰਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਬੱਚਾ ਕਿਸੇ ਬੁਝਾਰਤ ਜਾਂ ਪਹੇਲੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਨ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਦਿਨ ਉਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਆਜ਼ੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਵਾਲਾ, ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਇਕ ਤਰਤੀਬ 'ਚ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ (Motivation) :

ਪਿਆਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵੇਂ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਵਾਦ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਖੇਡਣ, ਨਕਲ, ਛਾਣ-ਬੀਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬੱਚਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨੂੰ ਤਰਕਹੀਣ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਕਸ਼ ਵੱਲ ਵੱਧਣਾ ਪਿਆਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਗੁਣ ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ, ਪੀਣਾ ਅਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤਰ ਹਨ।

5. ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ (Memory) :

ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਬੱਚੇ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਪਿਆਜੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 4 ਤੋਂ 8 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ 6 ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ (recall) ਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੁਲਵਾਕੇ (evocation) ਪਰਖੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਗਮਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕੁੱਝ ਸਮੱਗਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰੋਖਣ (Test) 4 ਤੋਂ 5 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਗਮਨ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ 6-7 ਦੀ ਉਮਰ 48% ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਜੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਨੁਕਰਣ। ਹਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਮਨ (ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟਣਾ) ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

6. ਰੁਚੀ (Interest) :

ਪਿਆਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਜਾਂ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਨੇਹਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਣਾ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਪਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿਆਜੇ ਸੰਤੁਲਨ ਕਰਿੰਦਾ ਹੈ।

1.3.4.6 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਿਆਜੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਉਪਯੋਗਤਾ

1. ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਮਾਨਸਿਕ ਵਾਧੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸਤਮਿਕ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗਿਣਨਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਢੁੱਕਵੇਂ ਅਭਿਆਸ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ।
3. ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ (ਗਿਆਨਾਤਮਕ) ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਸਿਖਸ਼ਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।
4. ਪਿਆਜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਅ ਅਣਛੋਹਿਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
5. ਬੱਚੇ ਦਾ ਪੂਰਵ ਸਕੂਲ ਸਮਾਂ ਪੂਰਵ ਪਰਿਚਾਲਣ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੜ੍ਹਾਅ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਮੂਰਤ ਪਰਿਚਾਲਣ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਯੋਗ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
7. ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਰਤਾ (Consistency) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

8. ਪਿਆਜ਼ੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨ ਉਪਕਰਣ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ।
9. ਕੌਸ਼ਲਾਂ 'ਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
10. ਸਿੱਖਣ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਬੱਚਾ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਰੇ ਨ ਬਹੁਤਾ ਜਾਣਕਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਜਾਣ।
11. ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚ ਕਹਾਣੀ ਸੁਨਾਉਣਾ, ਸੁਰ ਚ ਮਿਲ ਕੇ ਬੋਲਣਾ, ਗੀਤ ਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੌਧਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇਕ ਲੜੀਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਵਾਧੇ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
12. ਮੁੱਢਲੀ ਉਮਰ ਚ ਇੰਦਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਨ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੂਰਤ 'ਚ ਬੱਚੇ ਵਿਕਾਸ 'ਚ ਪਛੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
13. ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੂਰਤ ਵਸਤੂਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਗਰ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
14. ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆ ਵਿਚ ਟੀ ਵੀ. ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।
15. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਸੁਕਤਾ ਜਗਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
16. ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਜਾਂ ਇਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਲੱਭਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
17. ਸੂਰਤ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.3.4.7 ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ (Criticism) :

ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਰ. ਐਮ. ਗੇਗਨੈ (R.M. Gagne) ਨੇ 1968 ਈ ਦਿੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਪੜ੍ਹਾਅ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸਮਾਂ ਸਾਰਣੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੋਣ। ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਕੇ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੇਗਨੈ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਜ਼ੇ ਵਿਕਾਸਤਮਕ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਜਾਣ ਹੈ।

ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿਸ਼ੂ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁੱਢਲੇ ਜਾਂ ਸਰਲ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਆਰੰਭਿਕ ਬਿੰਦੂ ਹਨ।

ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਹਲਾਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਢੰਗ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਛਾਣਬੀਣ ਲਈ ਅਨੁਵੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਛੋਟੇ ਉੱਤਰ ਵਾਠੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।
2. ਅਨੁਵੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।

1.3.5 ਬਰੂਨਰ ਦਾ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ :

(Bruner's Theory of Cognitive Development)

ਵਿਕਾਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਰੂਨਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਬਰੂਨਰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਖੇਤਰਾਂ ਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਣਾ ਉਸਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਤੇਜਨਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲਈ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਰੂਨਰ ਇਕ ਉਤਪਾਦਕ ਅਤੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਪਿਆਜ਼ੇ ਅਤੇ ਸਕਿਨਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣਾ ਉਸਦੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਬਰੂਨਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਚੂਹੇ ਦੇ ਵਰਤਾਉ, ਜਰਮਨ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ, ਬੌਧਿਕ, ਸ਼ੈਲੀਆਂ , ਇੰਦਰੀ ਅਪਹਰਣ (deprivation) ਸਿਖਣਾ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਬਰੂਨਰ ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਸੂਝ ਸਾਡੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦੇ ਦਿੱਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਸੂਚਨਾ ਇੱਕਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਅਤੇ ਰਚਨਹਾਰ , ਨਿਆਸੰਗਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦੋਨੋਂ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

1.3.5.1 ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ (Pattern) :

ਸਿਖਸ਼ਣ ਕਲਾ ਤਾਂ ਟ੍ਰਿਪੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਬਰੂਨਰ ਦੀਆਂ ਪਮੁੱਖ ਮਨੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਉਹ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1. ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਿਬੰਧਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ : ਤੁਰੰਤ ਉਦੀਪਨ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਾਨਸਿਕ ਟ੍ਰਿਪੀ ਨੂੰ ਵਧਰਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਉਦੀਪਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਾਹੌਲ (ਉਦੀਪਨ) ਦੇ ਬਦਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਇੱਛੁਕ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਚੌਣਵੀਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਸਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਇਕ ਚੰਗੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਉਦੀਪਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਬੰਧੀ ਨ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਬਦਲ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇ ਜਵਾਬ ਗਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਗਲਤ ਜਵਾਬ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਉਦੀਪਨ) ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

2. ਵਿਸ਼ਵ ਮਾਡਲ : ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮਾਡਲ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਨਿਰਮਾਣ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਬੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸਵੀਰ ਬਹੁਤ ਸਕ੍ਰਿਆ ਰਹਿ ਕੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸਵੀਰ (ਕਲਪਨਾ) ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਕਰਨ, ਨਿਰਣਾਕਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਿਆਜ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੋਂ ਸੰਭਾਵਿਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਤੁੱਲ ਹੈ।

3. ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕਤਾ : ਕਿਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੱਧਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਬੱਚੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾ ਕੀ ਕਰਨਗੇ; ਉਹ ਕਥਨ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਰਥਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

4. ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ : ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿੱਜੀ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਉਸਤਾਦ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਪਿਤਾ, ਭਰਾ ਦੋਸਤ, ਨਾਇਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਰਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹਰ ਵਿਕਅਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮੱਰਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਰ ਦਿਲ ਜਾਂ ਅਨੁਮਤੀ ਬੌਧਕ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਸਖਤ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਕ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੀ ਦੋਨੋਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ? ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਮਿਲਣਾ ਸੰਭਵ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਹੋਰ ਅੰਕੜੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ।

5. ਭਾਸ਼ਾ : ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਸਿਖਾਉਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਬੱਚਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਰਫ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਸਿੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹਨ: ਕਾਪੀ ਮੈਂ ਲੈ ਆਵਾਂਗਾ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮੈਂ ਘਰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਸਨੀਵਾਰ ਜਾਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ।

6. ਨਿਪੁੰਨਤਾ : ਅਖੀਰ 'ਚ ਬੌਧਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਧਣ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਆਜੇ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਜਦ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗਲਾਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਜਾਂ ਚੌੜਾਈ ਵੱਲੋਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਰਲ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਅਨੇਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

1.3.5.2 ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਢੰਗ (Modes of Representation) :

ਉਪਰਲੇ ਵਿਚਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਬਰੂਨਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਟ ਬੌਧਿਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

1. ਬਰੂਨਰ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ "The enactive mode of representation" ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ੂ infant ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਸ ਉਤੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਬਰੂਨਰ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਤੁਸੀ ਗੋਲਫ ਜਾਂ ਟੈਨਿਸ ਦੇ ਹੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ 'ਭਾਵ' ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸੋਗੇ?

2. ਬਰੂਨਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਲਈ ਪ੍ਰਕਟਾਅ "The Iconic mode of representation" ਦੂਸਰਾ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

3. ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਢੰਗ "The symbolic mode of representation" ਤੀਜਾ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬੱਚਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਵਰਗੀਆਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਰੂਨਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵੱਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ iconic ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾ ਸਕਣ।

ਬਰੂਨਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :

1. ਨਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Acquisition), ਜੋ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੂਰਵ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਬੱਚਾ ਮੌਜੂਦਾ ਢੰਗ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰਕ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ, ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ, ਤੁਲਨਾ ਅਤੇ ਨਿਰਣੇ ਦੁਆਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਦੀਪਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਦੂਸਰੀ ਅਵਸਥਾ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ (Transformation) ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਬਾਲਗ ਨਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਬਰੂਨਰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਅਕਸਰ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ "ਦਿੱਤੀ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਉ।" ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਗਰਲ ਫਰੈਂਡ "ਹਾਏ ਦੀਪਕ" ਕਹਿੰਦੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਪਰ ਤੁਰੰਤ ਸੋਚਿਆ - "ਦੀਪਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਘੜਨ ਲਈ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਉਦੀਪਨ ਵਰਤਿਆ।

3. ਮੁਲਾਂਕਣ ਆਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਰਤਿਆ? ਕੀ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹੈ?

ਬਰੂਨਰ ਆਪਣੇ ਕੁੰਡਲੀਦਾਰ (spiral) ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿ ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਭਾਵ ਜੇ ਉਹ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ) ਤਾਂ ਸੂਖਮਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੇਡ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਕੀਤੀ ਬਹਿਸ, ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ 'ਚ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪ ਹਾਈ ਸਕੂਲ 'ਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਕੁੰਡਲੀਦਾਰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ।

1.3.6 ਬਰੂਨਰ ਅਤੇ ਪਿਆਜੇ (ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ) :

ਦੋਨੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਰੂਨਰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਪਿਆਜੇ ਦਾ ਰਿਣੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਬਰੂਨਰ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਕਾਰਨ ਪਿਆਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਨੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗਿਣਨਾਤਮਕ (Quantitative) ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੁਣਾਤਮਕ (qualitative) ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਦੋਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.3.6.1 ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ (Similarities) :

ਪਿਆਜੇ	ਬਰੂਨਰ
ਇੰਦਰੀ ਪ੍ਰੋਰਕ	ਇਨਐਕਟਿਵ
ਪੂਰਵ ਪਰਿਚਾਲਣ	ਆਈਕੋਨਿਕ
ਮੂਰਤ ਪਰਿਚਾਲਣ	-
ਰਸਮੀ ਪਰਿਚਾਲਣ	ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ

1. ਦੋਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੱਧਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿੱਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਗਭਗ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਸ਼ੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਾਰਜ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. ਐਂਗਲਿਨ (Anglin) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੋਨੋਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪਿਆਜੇ ਦੁਆਰਾ ਉਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬੀ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜ਼ੋਰ ਬਿਲਕੁਲ ਰਸਮੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬਰੂਨਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰੂਨਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬੌਧਿਕ ਵਿਵਾਦ, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. ਬਰੂਨਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਪਿਆਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਬਰੂਨਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਸਿਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪਿਆਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੱਧ ਰਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, 'ਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਬਰੂਨਰ, ਪਿਆਜੇ ਨਾਲੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ 'ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ' ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.3.6.2 ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ (Differences) :

ਇਹ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹਨ? ਜਵਾਬ ਹੈ, ਸੰਭਾਵਿਤ ਘੱਟ ਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੂਲਭੂਤ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਦੋਨੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹਨ।

1. ਪਿਆਜੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉੱਤੇ ਬਰੂਨਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਰੂਨਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਮੁਖਤਾਰਾਂ (Agents) 'ਚੋਂ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਰਗਮਨ (Transmission) ਦੋ ਮੁਖਤਾਰ ਹਨ।
2. ਪਿਆਜੇ ਬਰੂਨਰ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉੱਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਰੂਨਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ ਪਿਆਜੇ ਅਤੇ ਬਰੂਨਰ ਦੋਨੋਂ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਛੋਟੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਬਰੂਨਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਪਾਠ ਨੰ. 1.4

ਭੇਖਿਕਾ : ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਮਿਤਾ ਕਾਯਸਥਾ

ਸਿੱਖਣਾ : ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੁਭਾਅ, ਗੈਰਗਨੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਬੰਦੂਰਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਓਪਰੈਂਟ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਬਣਤਰ

- 1.4.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.4.2 ਉਦੇਸ਼
- 1.4.3 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ
 - 1.4.3.1 ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪੜਾਅ
- 1.4.4 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
- 1.4.5 ਬੰਦੂਰਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
- 1.4.6 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਗੈਰਗਨੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਿਧਾਂਤ
- 1.4.7 ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਓਪਰੈਂਟ ਅਨੁਕੂਲਣ ਸਿਧਾਂਤ
- 1.4.8 ਸਾਰ
- 1.4.9 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.4.10 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ
- 1.4.11 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ

1.4.1 ਭੂਮਿਕਾ :

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਇੱਛਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣਾ, ਸਕੂਟਰ ਚਲਾਉਣਾ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਉਡਾਉਣਾ, ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਚਲਾਉਣਾ, ਫੁਟਬਾਲ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਕੇਟ ਖੇਡਨਾ ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਰੀਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4.2 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ -

1. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਗੇ।
2. ਬੰਦੂਰਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ।
3. ਗੈਗਨੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣਗੇ।

1.4.3 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ :

ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੁਧਾਰ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਰਕੇ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ :

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. **ਗੇਟਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ**, “ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਰਾਹੀਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸੋਧ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ।”
2. **ਜੇ.ਪੀ ਗਿਲਫੋਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ**, “ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ।”
3. **ਡੇਨੀਅਲ ਬੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ**, “ਸਿੱਖਣਾ ਇਕ ਸੁਧਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
4. **ਪ੍ਰੈਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ**, “ਸਿੱਖਣਾ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਜਾਂ ਸਮਾਯੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
5. **ਕਿੰਬਲ ਅਤੇ ਗਾਰਮੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਚਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ**, “ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਝੁਕਾਅ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਸਥਿਰ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸਸ਼ਕਤ ਕੀਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣਾ ਉਮਰ ਭਰ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਸੁਧਾਰ, ਵਿਕਾਸ, ਉਨੱਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ :

ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ :

1. ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਣਾ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵੀ ਹੈ।
3. ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੈ।
4. ਸਿੱਖਣਾ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ।

5. ਸਿੱਖਣਾ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਸਿੱਖਣਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ।
7. ਸਿੱਖਣਾ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ।
8. ਸਿੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
9. ਸਿੱਖਣਾ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੈ।
10. ਸਿੱਖਣਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।
11. ਸਿੱਖਣਾ ਉੱਦੀਪਨ ਅਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।
12. ਸਿੱਖਣਾ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ।

1.4.3.1 ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪੜਾਅ :

ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। **(ਮਿਲਰ ਅਤੇ ਡੋਲਾਰਡ)**

ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੜਾਅ ਹਨ :

1. **ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation) :** ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬੇਚੈਨੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
2. **ਉਦੇਸ਼ (Goal) :** ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. **ਰੁਕਾਵਟ (Obstacle) :** ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਹਰੇਕ ਨਵੀਂ ਰੁਕਾਵਟ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।
4. **ਵਿਭਿੰਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (Various Responses) :** ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣਾ ਤਰਕ, ਸੂਝ, ਯਤਨ, ਸੋਚ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
5. **ਪੁਨਰਬਲਨ (Reinforcement) :** ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਫਲਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪੁਨਰਬਲਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਫਲ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸੇ ਇਕ ਸਫਲ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਦੁਹਰਾਈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।
6. **ਸੰਗਠਨ (Integration) :** ਸਿੱਖਣਾ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਸਫਲ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਇਕ ਬੱਚਾ ਭੁੱਖਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਲੱਗਣਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕੋਲੇ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਉੱਚਾਈ ਉਸ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੋਲਿਆਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਟੂਲ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ

ਕੇਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਹ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰੱਖੀ ਚੀਜ਼ ਸਟੂਲ ਜਾਂ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1.4.4 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ :

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਣ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਇੱਕ ਰਾਇ ਉਪਰ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਉਹ ਹਨ :

(1) ਬੰਦੂਰਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (2) ਗੈਗਨੇ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਿਧਾਂਤ

1.4.5 ਬੰਦੂਰਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ :

ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ (ਵਾਤਾਵਰਣ) ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਜਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਘੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਐਲਬਰਟ ਬੰਦੂਰਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬੰਦੂਰਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੰਦੂਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਉੱਤੇਜਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚੋਣਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਅਸੀਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਉੱਪਰ ਰੋਕ ਲਗਾ ਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਨਿਰੀਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਅਸਿੱਧੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨਿਰੀਖਣ ਸਿੱਖਣ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਉਹ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਬੱਚੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਰੀਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਉਹੋ ਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰੀਖਣ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲੈਬਰਟਰੀ ਟੈਸਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨਪਸੰਦ ਖਾਣਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਂਡੇ ਸੁੱਟਦੇ ਹੋਇਆ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤੇ ਬੱਚਾ ਵੀ ਉਹੀ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ/ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਕਿਰਦਾਰ ਜਾਂ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਸੁਣੇ ਗਏ ਟੀ.ਵੀ. ਤੇ ਵੇਖੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਨਕਲ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਹ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਡਲ (Models) ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਮਾਡਲਿੰਗ (Modelling) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੱਧੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਿਰੀਖਣ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਿੱਧੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਧੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਸਿੱਧੇ ਅਨੁਭਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੜੀਦੇ, ਘੱਟ ਖਰਚੀਲੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਸੁਝਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ।

ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ/ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ/ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ (ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੋਵੇ) ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦੂਰਾ (1977) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ :

- 1. ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ :** ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ (ਮਾਡਲ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼) ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੁਭਾਅ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪੱਖ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 2. ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ :** ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸਨੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸਭ ਉਸਦੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਉਕੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 3. ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਚੱਲ :** ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜਚੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 4. ਨਕਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਪੁਨਰਬਲਨ :** ਆਖੀਰ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਏ (ਨਕਲ ਕੀਤੇ) ਗਏ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਯਮ ਕਿਵੇਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਕ ਲੜਕੀ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਖਾਣੇ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਬੜੀ ਰੂਚੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ (ਯਾਦਾਸ਼ਤ) ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਜਾਂ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਿੱਖਣ (Modelling) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ, ਗੁੱਸਾ, ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਦਾ ਜਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ਰਮੀਲਾ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਸਿਧਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ, ਅਨੁਕਰਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪੁਸ਼ਟੀ ਪਾਈ।

1.4.6 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਗੰਗਨੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਿਧਾਂਤ

(Gagne's Hierarchical Theory of Learning) :

ਗੰਗਨੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Gagne's Definition of Learning) :

ਗੰਗਨੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਿੱਖਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਗੰਗਨੇ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਇੱਕ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੇਖਣਯੋਗ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਾਚਣ ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜ

ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੈਗਨੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਉੱਚੀ ਯੋਗਤਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਸ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਨਿਮਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉੱਚ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਭਾਗ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਉੱਚ ਯੋਗਤਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੈਗਨੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਿੱਖਣਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੈਗਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾੜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੱਠੇ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਗਲੈਂਡਜ਼, ਗਤੀਆਂ, ਮੰਤਵ, ਨਿਸ਼ਾਨੇ, ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ, ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਵਲ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਯੋਗਤਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੰਭਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਤਬਦੀਲੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾੜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ।

ਗੈਗਨੇ ਨੇ ਸੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾਸਿਕੀ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾੜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਇੱਛਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੈਗਨੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਤੇਜਨਾ ਕਈ ਵੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੈਗਨੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖਣ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸਨੇ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਬੰਸਾਵਲੀ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :-

(T1) ਕਿਸਮ 1. ਸੰਕੇਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾ (Signal Learning) : ਇਹ ਕਲਾਸਿਕੀ ਪਾਵਲੋਵ ਅਤੇ ਵਾਟਸਨ ਦੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਕੇਤ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਉਤੇਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(T2) ਕਿਸਮ 2. ਉਤੇਜਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਸਿੱਖਣ (Stimulus Response Learning) : ਇਹ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਧਾਰ ਜਾਂ ਵਿਤਕਰੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, “ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਉਤੇਜਨਾ ਹੈ।”

(T3) ਕਿਸਮ 3. ਕੜੀਚਾਰ (Chaining) : ਗੈਗਨੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਕ੍ਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅਨੁਬੰਧ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਣਾ ਸਿੱਖਣ ਅਭਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(T4) ਕਿਸਮ 4. ਜ਼ਬਾਨੀ ਸਾਥ (Verbal Association) : ਵਿਹਾਰਕ ਕੜੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਲਕੀ ਜਾਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸਾਥ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(T5) ਕਿਸਮ 5. ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ (Discrimination Learning) : ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਾਨ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਕਢਣਾ।

(T6) ਕਿਸਮ 6. ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ (Concept Learning) : ਗੈਗਨੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਸਿੱਖਣਾ) (T6) T7 ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ T8 ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਝੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਤੇਜਨਾ ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਉਤੇਜਕਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ।

(T7) ਕਿਸਮ 7. ਨਿਯਮ ਸਿੱਖਣ (Rule Learning) : ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਲਾਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ

ਉਤੇਜਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜੇ A ਤਾਂ B ਫਿਰ A ਅਤੇ B ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਨਿਯਮ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ।

(T8) ਕਿਸਮ 8. ਸਮੱਸਿਆ-ਹੱਲ (Problem Solving) : ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਣ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕ੍ਰਿਆ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਚਣਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਮੁੱਖ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

1. ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਣਕਾਰੀ (Verbal Information) : ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਜੋ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਬੌਧਿਕ ਹੁਨਰ (Intellectual Skills) : ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਹੈ।

3. ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਰਣਨੀਤੀਆਂ (Cognitive Strategies) : ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਬੌਧਿਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

4. ਰਵਾਇਆ (ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ) (Attitudes) : ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਸਤੂਆਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਗਤੀਆਤਮਕ ਹੁਨਰ (Motor Skills) : ਇਹ ਉਹ ਮਸ਼ੀਨੀ ਹੁਨਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਗਤੀਆਤਮਕ ਨਾੜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣਾ ਆਦਿ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੈਗਨੇ ਦੁਆਰਾ ਅੱਠ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਜੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੈਗਨੇ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

1.4.7 ਸਕਿਨਰ (1904-1990) ਦਾ ਉਪਰੰਟ ਅਨੁਕੂਲਣ ਸਿਧਾਂਤ : ਉਪਰੰਟ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬੀ. ਐਫ. ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਇਕ ਐਕਟਿਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਸਹਿਚਾਰਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਾਰਗਨ, ਕਿੰਗ ਅਤੇ ਰੋਬਿਨਸਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਪਰੰਟ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ, ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਪੁਨਰਬਲਨ ਦੁਆਰਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡੀ. ਅਮੇਟੋ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਉਪਰੰਟ ਅਨੁਕੂਲਣ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਪੁਨਰਬਲਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।'

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪੁਨਰ ਬਲਨ ਜਾਂ ਫਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ R-S ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4.7.1 ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ : ਓਪਰੈਂਟ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵਿੱਚ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਇਕ ਡੱਬੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੂੰ Skinner's box ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਡੱਬੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਕ ਲੀਵਰ ਲਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਨਾਲ ਇਕ ਭੋਜਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਯੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਸੀਸ਼ੇ ਲੱਗੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਇਕ ਭੁੱਖੇ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀਸ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਚੂਹੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਡੱਬੇ ਦਾ ਲੀਵਰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਤਾ ਨੇ ਭੋਜਨ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਭੁੱਖੇ ਚੂਹੇ ਨੇ ਡੱਬੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਭੋਜਨ ਅੰਦਰ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਚੂਹੇ ਨੇ ਭੋਜਨ ਖਾ ਲਿਆ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੂਹੇ ਨੇ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦਬਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਚੂਹੇ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਬਣਾਵਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚੂਹਾ ਲੀਵਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾ ਲੀਵਰ ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਖੁਦ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੋਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਬਲਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਦੋਹਰਾਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.4.7.2 ਓਪਰੈਂਟ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ : ਓਪਰੈਂਟ ਅਨੁਕੂਲਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

- (i) **Shaping :** ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਕਬੂਤਰ ਤੇ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ shaping ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਵਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਲਾਗੂ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ toilet - training ਦੌਰਾਨ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚਾ ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਚੌਕਲੇਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ii) **Chaining :** ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਇਕ ਕਮਾਂਕ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦੀਆਂ Final Response ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਮਾਹਿਰ ਡਾਂਸ ਟੀਚਰ ਜਦੋਂ ਡਾਂਸ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ shape ਦੇਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਟਰੇਨਿੰਗ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਡਾਂਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (iii) **Extinction :** ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪੁਨਰਬਲਨ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਵਹਾਰ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਚੂਹੇ ਦਾ ਲੀਵਰ

ਨੂੰ ਦਬਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਭੋਜਨ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਚੂਹਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(iv) Reinforcement : ਪੁਨਰਬਲਨ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਨਵੀਂ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਉਤੇਜਕ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸਹਿਚਾਰਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਖਾਸ ਉਤੇਜਕ ਨੂੰ Reinforcer (ਜੋ ਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਨਰਬਲਨ ਵਿਚ Premack Principle ਇਕ ਵਿਵਹਾਰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (Preferred activities) ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪੁਨਰਬਲਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟੀ. ਵੀ. ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕਮਰਾ ਸਾਫ਼ ਕਰੋਗੇ।

The Reinforcer : ਉਤੇਜਕ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਮੁੜ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨੂੰ Positive Reinforcer ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਹੋਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੇਅਰ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭੁੱਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਭੋਜਨ ਹੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੁਨਰਬਲਨ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਨਰਬਲਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ Principle Reinforcer ਜੋ ਕਿ ਭੋਜਨ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ ਵਰਗੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। Secondary Reinforcers ਜੋ ਕਿ ਪੈਸਾ, ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

Negative Reinforcers :

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੁਨਰਬਲਨ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਮੁੜ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਮ-ਵਰਕ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਜੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਲਈ ਇਹ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੁਨਰਬਲਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਰੋਂ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਆਵੇਗਾ।

1.4.7.3 ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਉਪਯੋਗਤਾ : ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕਲਾਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1. ਜਦੋਂ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਡਰ ਅਤੇ ਅਣ ਸੁਖਾਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਪਰੰਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮੱਦ ਨਾਲ ਡਰ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੇਂ ਇਨਾਮ ਆਦਿ ਦੇ ਕੇ ਖਾਸ ਬਣਾਵਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਇਛਤ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ Reinforce ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਕੂਲਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਾਠ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਗ ਬਣਾ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ Programmed learning ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਜੇਕਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ teaching-learning ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ involve ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
6. ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰਬਲਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਣਾਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.4.7.4 Difference between Classical conditioning and Operant conditioning :

1. ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੈਵਲੋਵ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ।
2. ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ response ਲਾਰ ਟਪਕਣਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵਿਚ response ਭੋਜਨ ਚਬਾਣ ਤੇ ਨਿਗਲਣਾ ਹੈ।
3. ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਸਬਜੈਕਟ ਸਿੱਖਣਾ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ (passive) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣਾ active ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੈਵਲੋਵ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਰਗਰਮੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ ਪਰ ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।
4. ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ elicit responses ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵਿਚ emotional responses ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
5. ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ stimulus ਅਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵਿਚ Stimulus ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰਕ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਰੀਰਕ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
7. ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ US-CS ਦੀ ਸਾਹਿਚਾਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵਿਚ S-R ਦੀ ਸਾਹਿਚਾਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.4.7.5 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ

- ਪ੍ਰ.1 ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਕੂਲਣ ਕੀ ਹੈ? ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਾਓ।
- ਪ੍ਰ.2 ਸਕਿਨਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਪ੍ਰ.3. ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਉਪਭੋਗਤਾ ਕੀ ਹੈ?

ਪ੍ਰ.4. ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਪੁਨਰਬਲਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ?

ਪ੍ਰ.5. ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵਿਚ ਫਰਕ ਦੱਸੋ?

1.4.8 ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ :

ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਵਰਦਾਈਮਰ ਗੈਸਟਾਲਟ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬਾਨੀ ਹੈ। ਵਰਦਾਈਮਰ ਕੋਹਲਰ, ਕੋਫਕਾ, ਕੁਰਟ ਲੈਵਿਨ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਗਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਜਾਂ ਪੂਰਣ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗੈਸਟਾਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ, ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆਪੂਰਣ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵੁਡਵਰਥ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਹੱਲ ਲੱਭ ਜਾਣਾ ਹੈ।' ਮਾਰਗਨ, ਕਿੰਗ ਤੇ ਰਾਬਿਨਸਨ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸੂਝ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪੁਨਰ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚੋਂ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਚਾਨਕ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।' ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੰਗੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਵੀ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਵੀ।

ਕੋਹਲਰ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਬਾਹਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਤੇਜਤ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ, ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।'

ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਹਾ- ਆਹਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.4.8.1 ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ : Yarkes ਨੇ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

1. ਸਮੱਸਿਆ ਪੂਰਵਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ।
2. ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਝਿਜਕ, ਰੁਕਣਾ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਹੋਣਾ।
3. ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਅਨੁਭਵ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।
4. ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਜੇਕਰ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਤਰੀਕਾ ਲੱਭਣਾ।
5. ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੁਦਰਤੀ ਦੇਣ ਹੈ।
6. ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖਣਾ ਨਹੀਂ।

7. ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।
8. ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਸਮਾਨੀਕਰਣ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
9. ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
10. ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਪਰੱਪਕਤਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

1.4.8.2 ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ :

ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਚਿੱਪੇਜੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਪ੍ਰਯੋਗ 1. ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਚਿੱਪੇਜੀ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ : ਇਕ ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਂ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਚਿੱਪੇਜੀ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਛੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕੇਲਿਆਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ 2 ਸੋਟੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਦੌੜੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਸੋਟੀਆਂ ਤੇ ਪਿਆ। ਇਕ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਚਿੱਪੇਜੀ ਕੇਲੇ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਿਆ। ਚਿੱਪੇਜੀ ਮਯੂਸ ਹੋ ਕੇ ਸੋਟੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸੋਟੀਆਂ ਨਾਲ ਲੰਬਾਈ ਦਾ ਵੱਧ ਜਾਣਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਸੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਫਿਟ ਕਰਕੇ ਕੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਯੋਗ 2. ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਭੁੱਖੇ ਚਿੱਪੇਜੀ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬਕਸਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚਿੱਪੇਜੀ ਏਧਰ-ਉਧਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਅਚਾਨਕ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਬਕਸੇ ਤੇ ਕੇਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਸੂਝ ਦੇ ਨਾਲ ਬਕਸੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਕੇਲੇ ਲਾਹ ਕੇ ਖਾ ਲਏ।

ਪ੍ਰਯੋਗ 3. ਇਸ ਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੇਚੀਦਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੇਲੇ ਹੁਣ ਫਿਰ ਛੱਤ ਨਾਲ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰੀ ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਬਕਸੇ ਤੇ ਦੋ ਛੜਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਕਸੇ ਉਪਰ ਬਕਸਾ ਰੱਖਕੇ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਛੜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲੀ।

1.4.8.3 ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਉਪਯੋਗਤਾ :

ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸੂਝ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੁਲਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੂਝ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣਾ ਸੌਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਮੰਤਵ ਲੱਭਣ ਲਈ ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਰੋਲ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1. ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਵਿਚ ਤਰਕ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਪਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਰੋਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਵੇ।
3. ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਲੇਬਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣਾਂ ਸੂਝ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਨਾ ਕਿ ਰੱਟੇ ਤੇ।
4. ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੋਚਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਘੱਟ ਥਕਾਵਟ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸੁਕਤਾ ਹੋਵੇ।
5. ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨ ਅੰਤਰਣ (transfer of learning) ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.4.8.4 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ :

ਪ੍ਰ.1 ਸਿੱਖਣ ਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਕੋਹਲਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਣ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

1.4.9 ਸਾਰ :

ਸਿੱਖਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੇ ਤੇਜ਼, ਕਦੇ ਹੌਲੀ, ਕਦੇ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਉਦੇਸ਼, ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਪੁਨਰਬਲਨ, ਸੰਗਠਨ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦਾ ਜੋ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰੇ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। **ਬੰਦੂਰਾ** ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਉੱਤੇਜਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚੋਣਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ/ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। **ਗੈਗਨੇ** ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖਣ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸਨੇ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1.4.10 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸਿੱਖਣ ਕੀ ਹੈ? ਬੰਦੂਰਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. ਸਿੱਖਣ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਗੈਗਨੇ ਦੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

1.4.11 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੈਮੇ :

1. ਐਸ.ਐਸ. ਚੌਹਾਨ	-	ਐਡਵਾਂਸਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ
2. ਕੇ.ਕੇ. ਭਾਟੀਆ	-	ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ
3. ਐਸ.ਐਸ.ਮਾਥੁਰ	-	ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ
4. ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਸ਼ਰਮਾ	-	ਉੱਚਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

ਵੈਬ ਸੈਮੇ :

1. www.learningtheories.com

2. tip.psychology.org

3. en.wikipedia.org.

1.4.12 ਸਵੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ :

ਛੋਟੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਬੰਦੂਰਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।
2. ਸਿੱਖਣ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਰਣ ਦੱਸੋ।
3. ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ?
4. ਗੇਟਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਕੀ ਹੈ?
5. ਗੈਗਨੇ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ?

ਉੱਤਰ:1. ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

2. ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਉਦੇਸ਼, ਰੁਕਾਵਟ, ਵਿਭਿੰਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਪੁਨਰਬਲਨ, ਸੰਗਠਨ
3. ਗੈਗਨੇ
4. ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਰਾਹੀਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸੋਧ
5. ਅੱਠ